

OSKAR KREJČÍ

Geopolitické osy Ruska

The traditional geopolitical idea of a union between Russia and Heartland does not conform to historical facts. If we conceive of the geopolitical axes as interconnections between the centres of power, we can identify three to five such axes: (a) towards Constantinople; (b) across the Baltic region and the Polish-German lowlands; (c) along the Black Sea; (d) towards Persia and the Golden Horde; (e) the Far East Axis. As a result, however, the core of the Russian statehood is not situated to the east of the Urals but rather to the west of the latter, i.e., on the East European plane. Fluctuation in the meaning and significance of these axes attributes the central role either to Kiev or to Moscow. This also helps to understand the unique role of Novgorod not only as a power centre but also as an alternative solution to the unification and arrangement of Russia.

Key words: history of Russia; Heartland; geography; geopolitics; Kiev; power centre; Moscow; Novgorod; geopolitical axis; statehood; World Island

Jedna ze základních tézí klasické geopolitiky zní:
 „Kdo vládne východní Evropě, ovládá *Heartland*:
 Kdo vládne *Heartlandu*, ovládá Světový ostrov:
 Kdo vládne Světovému ostrovu, ovládá svět.“¹

Tato vize pochází z knihy *Demokratické ideály a realita* (1919) od Halforda J. Mackindera (1861 – 1947), britského geografa, jednoho ze zakladatelů Geografické asociace a London School of Economics; po určité době stál v čele obou těchto institucí. Uvedená představa ovlivnila postoj britské delegace na Versaillské mírové konferenci po 1. světové válce, což bylo mimořádně příznivé pro Československo: obsahovala totiž doporučení vytvořit mezi Ruskem a Německem pás nárazníkových států. Od té doby se také tato vize stala součástí všech učebnic geopolitiky. Je z ní čerpán podpůrný argument pro tvrzení o neměnném expanzivním charakteru ruského státu. Jednu z variant rozpinání *Heartlandu* ukazuje mapa číslo 1 převzatá z knihy Johna LeDonneho *Ruské impérium a svět. 1700 – 1917* s příznačným podtitulem: *Geopolitika expanze a zadržování*.²

¹ MACKINDER, Halford J.: *Democratic Ideals and Reality*. New York : W. W. Norton and Co., 1962, s. 150.

² LeDONNE, John P.: *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650 – 1831. The Geopolitics of Expansion and Containment*. Oxford; New York : Oxford University Press, 2004, s. XXII (v originále nečíslováno).

Mapa č. 1: John LeDonn: Heartland a pobřežní území

Pramen: LeDONNE, John P.: *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831. The Geopolitics of Expansion and Containment*. Oxford; New York : Oxford University Press, 2004.

Problém je, že zmíněné Mackinderovo *dictum* nikdy neplatilo.

Maciknderův závěr podřizuje asijský Heartland evropské části Ruska. To ale není celý problém. Jisté je, že Rusko sice už od 16. století vládne *Heartlandu*, ale nikdy neovládlo Světový ostrov – natož pak celý svět. Ani Mongolové, kteří ovládli *Heartland* a vytvořili největší říši v dějinách, neovládli celý Světový ostrov.

Rusko jako *Heartland*

Klasická geopolitika vychází při pojímání Ruska ze dvou metafyzických předpokladů. Tím prvním je vize sváru mořské a pozemní moci (*Sea Power versus Land Power*, či *talasokracie versus tellukracie*), kterou rozpracoval americký kontradmirál Alfred T. Mahan (1840 – 1914). V tomto modelu Rusko představuje nejvýznamnější pozemní moc. Podle Mahana rozsáhlá, nepřerušovaná masa ruského impéria zaujímá v Asii centrální pozici. Síla se v Asii pohybuje především v severojižním směru a naopak. Mocenská rozpínavost Ruska je vedena snahou dosáhnout moře tlakem na jih po obou křídlech říše.³ Proti tomuto tlaku pozemní moci prý působí mořská moc států jako je Velká Británie, USA či Japonsko.

Podle Mahana je mořská moc dominantní, ba přímo je „světovou říší.“ Však také právě válečné lodě sjednotily svět. Avšak závislost mořské moci na vodních komunikacích vede k tomu, že „centrum Ruska nemůže být zlomeno“ prostředky mořské moci. V této situaci mořská moc

³ MAHAN, Alfred T.: *The Problem of Asia and Its Effect upon International Policies*. Boston : Little, Brown, and Co., 1900, s. 22 – 23, 25, 24 a 47.

také nedosahuje největšího efektu tlakem proti centru, ale na křídlech – proti pozemní moci se podle Mahana vytváří relativně trvalá „teutonská solidarita zájmů“ (ne identita, ale podobnost zájmů, ne aliance, ale kooperace) Německa, Velké Británie, Japonska a Spojených států. Navíc ve prospěch převahy mořské moci svědčí prý i nadřazenost teutonské rasy nad rasou slovanskou. Výsledkem sváru mořské a pozemní moci je podle Mahana rozdělení asijského kontinentu – mezi územím pozemní moci a námořní moci vznikl pás politické nestability sevřený mezi 30° a 40° severní šířky. Do tohoto pásu nepřetržitého konfliktu pak Mahan zahrnul Suez, velkou část Turecka, Palestinu, Sýrii, Mezopotámii, větší část Persie, Afghánistán, Pamír, oblast řeky Jang-c'-'t'iang v Číně a podobně. Krymská válka, britská koloniální politika v zemích, jako je Afghánistán, politika otevřených dveří v Číně či rusko-japonská válka jako by potvrzovaly správnost Mahanovy koncepce.

Druhým, odvozeným metafyzickým pojmem klasické geopolitiky, který se nejvíce týká Ruska, je zmíněný *Heartland*. Jeho autorem je právě Halford Mackinder. Ten tento svůj pojem poprvé představil v roce 1904 na přednášce v Královské geografické společnosti; text vystoupení vzápětí publikoval pod názvem *Geografická osa dějin*. Ve své přednášce spojil vodstva moří a oceánů v jednotný Světový oceán; Evropu, Asi i Afriku pak sjednotil v jeden Světový ostrov. *Heartland*, který tehdy ještě nazýval *pivot-area*, pak nalezl jako srdce země či země srdce, jádro Světového ostrova.

Podle Mackindera a velkého množství jeho žáků je *Heartland* reálný fyzický fakt uvnitř Světového ostrova, právě tak jako Světový ostrov uvnitř Světového oceánu, ačkoliv jeho hranice nejsou zcela jasně definovatelné. Ve své přednášce z roku 1904 vymezil *Heartland* jako oblast pevniny zhruba mezi řekou Pečorou a Východosibiřským mořem na severu, Kaspickým mořem a Bajkalským jezerem na jihu – čili jako podstatnou část tehdejšího carského Ruska. Eurasie podle této prvotní Mackinderovy představy měří 21 miliónů čtverečních mil, tedy přibližně 54 miliónů km², z čehož *pivot area (Heartland)* měří přibližně devět miliónů čtverečních mil, tedy zhruba 23 miliónů km². Tato necelá polovina Eurasie nemá dostupné lodní trasy k oceánu, ale naopak je výhodná pro mobilitu jezdců na koních; dnes ovšem může být pokryta sítí železnic.⁴ Později, ve stati *Kulatý svět a dosažení míru* (1943), publikované ve *Foreign Affairs*, doplnil, že koncept *Heartlandu* je postaven na třech samostatných geografických charakteristikách: za prvé, jedná se o „nejrozsáhlejší nížinnou rovinu na povrchu Země“; za druhé, „velké splavné řeky tekoucí přes tuto pláň nemají přístup k oceánu“; za třetí, stepní (*grassland*) zóna je „ideální pro rozvoj velké mobility“ pozemního transportu. Ve zmiňované stati pak tvrdil, že „je dostatečně přesné říci, že území SSSR se rovná *Heartlandu*“, ovšem s výjimkou území Sibíře na východ od řeky Jenisej, které Mackinder říká *Lenaland*, okolí řeky Lena.⁵

Jak ukazuje mapa číslo 2, kolem *Heartlandu* se podle Mackindera vytvořily dva hlavní politické pásy: (a) vnitřní půlměsíc, který zahrnuje Německo, Rakousko-Uhersko, Turecko, Indii a také Čínu; (b) vnější ostrovní půlměsíc, který je složen z Velké Británie, Jižní Afriky, Austrálie, Spojených států, Kanady a Japonska.⁶

⁴ MACKINDER, Halford J.: *The Geographical Pivot of History*. In: *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4 (Apr., 1904), s. 429 a 434.

⁵ MACKINDER, Halford J.: *The Round World and the Winning of the Peace*. In: *Foreign Affairs*, July 1943, s. 597 – 598.

⁶ MACKINDER, Halford J.: *The Geographical Pivot of History*. Citované vydání, s. 435.

Mapa č. 2: Mackinderova představa světa z roku 1904

Pramen: MACKINDER, Halford J.: *The Geographical Pivot of History*. In: *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4 (Apr., 1904), s. 435.

Mackinder sám upozorňoval, že zeměpisné vymezení Heartlandu není stabilní a přesné. Tvrdil ale, že se jedná o oblast, ze které vycházel tlak nomádů tvořící evropskou historii. Zároveň zdůrazňoval, že velké řeky Heartlandu ústí buď na severu do zamrzajících vod Severního ledového oceánu, nebo na jihu do uzavřených vodních nádrží Kaspického moře, Aralského jezera a při širším pojetí do Bajkalského jezera – což znamená, že vždy byly nedostupné pro navigaci z oceánu. Ve vizi sváru mořské a pozemní moci je tedy *Heartland* konstantou. Rozhodující otázkou světové politiky se podle něho stal problém, kdo bude ovládat *Heartland* a jaký bude jeho silový potenciál. Právě *Heartland* představoval pro Mackindera geografickou osu dějin.

Mackinder vyslovil obavu z toho, že se *Heartland*, umístěný ve strategicky nejvýznamnější části světa, začal konsolidovat a násobit své síly. Transkontinentální železnice proměnila možnosti pozemní moci, transformovala a zvýšila se mobilita obyvatel *Heartlandu*. Na stranu pozemní moci se přidaly ponorky a letadla. *Heartland* začal využívat své velké surovinové zdroje. V období po 1. světové válce představoval *Heartland* pro Mackindera „základnu všemocného militarismu“, neboť disponuje „všemi potřebami pro konečnou nadvládu ve světě“. Převaha *Heartlandu* nad silami moře se měla projevit nejen v případě zorganizování vlády Rusů či upevněním sovětské moci, ale i v situaci, kdy by Číňané pod japonskou organizací v tomto prostoru nahradili Ruskou říši. Mahanovský optimismus státu patřícího k mořské moci vystřídal mackinderovský pesimismus. Ten pramenil z představy „zvrácení mocenské rovnováhy ve prospěch osového státu, ústící v expanzi do okrajových území Eurasie, když bude dovoleno využít rozsáhlých kontinentálních zdrojů pro výstavbu flotily“. Vytvoření takového impéria pokládal za

možné zvláště v případě, spojí-li se Rusko s Německem.⁷ Proto onen požadavek nárazníkových států ve střední Evropě.

Z takovýchto charakteristik je zcela běžně odvozována představa přirozené agresivnosti kontinentálního Ruska. Geopolitika má ve své teoreticko-metodologické výbavě zabudován sociální darwinismus, v případě *Heartlandu* jde pak o vizi neustálého a neměnného nebezpečného imperialismu determinovaného geografickými faktory. Je pak už pouze na fantazii autora, kam umístí perimetr *Heartlandu*, jeho „přirozenou obrannou linii“, která je daleko za hranicemi Ruska či SSSR. Takovéto úvahy vedou nutně k tézi, že kremelští vládcové usilují o vojenské dosažení této „obrané linie“. Problémem geopolitiky je, že hranice obecně pokládá za frontové linie. To znamená, že efektivní obrana každé hranice vyžaduje předstunutí defenzívy – tedy další a další expanzi. Je-li základem filosofie dějin koncepce konfliktu mořské a pozemní moci, pak ani dosažení pobřeží Eurasie neznamena konečné vítězství – ještě je tu protivník za mořem...

Metafyzika pojmů jako *Heartland* či pozemí a mořská moc se ukázala zcela v rozporu s politickými poměry ve dvou světových válkách. Zároveň nelze prokázat, že by *Heartland* byl přirozenou základnou nekonečné expanze. A bez ohledu na pravdivost či chybovost teoreticko-metodologických základů geopolitiky lze také namítnout, že *Heartland* v mackinderovském pojetí nikdy netvořil geopolitické jádro ruské státnosti: do jádra ruského státu zasahuje pouze v oblasti na západ od Uralu. Oblast mezi Uralem a Jenisejem ve své největší středové a severní části tvořila především bezpečný týl této státnosti, neboť z klimatických, a tedy i demografických důvodů nemohla být jádrem konkurenčního mocenského centra. *Heartland* je mnohem více zeměpisným, než geopolitickým pojmem.

Osy ruských dějin

Úvahy o geopolitice Ruska, tak jako o geopolitice kteréhokoliv jiné země, jsou v první řadě diskusí o pohybu síly v prostorách tohoto státu a jeho okolí. Východiskem věčné debaty pak musí být zmapování terénu Ruska, a to podle jejich geopolitické hodnoty. To znamená:

- popsat přírodní překážky v pohybu síly jak uvnitř státu, tak za jeho hranicemi;
- nalézt přirozené komunikační trasy, které sjednocují stát a umožňují pohyb do zahraničí;
- vymežit nejdůležitější mocenská centra v okolí státu a ve světě a vztah k nim.

Blok č. 1: Šest hlavních orografických částí Ruské federace

- Fennoskandinávie. Tento reliéf přesahuje jen malým dílem do Ruské federace, konkrétně se jedná o Karélii a poloostrov Kola.
- Východoevropská rovina (někdy nazývaná Ruská rovina). Rozlohou 5,5 miliónů kilometrů čtverečních je největší evropskou rovinou. V severojižním směru se rozprostírá od okrajových moří Severního ledového oceánu k Černému moři a Kaspickému jezeru; v západovýchodním směru je mezi Skandinávským pohořím, Karpatami, středoevropským pohořím z jedné a Kavkazem z druhé strany. Průměrnou výškou dosahuje 170 metrů nad mořem. Přibližně v jejím středu

⁷ MACKINDER, Halford J.: *Democratic Ideals and Reality*. Citované vydání, s. 115, 120 a 191 – 192.

se nalézají Středoruská vysočina, která se v severojižním směru táhne zhruba tisíc kilometrů do údolí řeky Oky po Severský Donec, přičemž od západu na východ je přibližně 500 kilometrů široká. Její průměrná výška dosahuje 200 až 250 metrů nad mořem, nejvýše 293 metrů.

- Pohoří Ural. Jeho východní úpatí představuje geografickou hranici mezi Evropou a Asií. Táhne se severojižním směrem od Severního ledového oceánu více než dva tisíce kilometrů (někdy, při započtení pohoří Paj-Choj na severu a Mugodžary na jihu 2600 km) k hranicím Kazachstánu šířkou 40 až 150 kilometrů. Dosahuje výšky 1895 metrů nad mořem (hora Narodnaja).
- Západosibiřská rovina. Má rozlohu přibližně tři milióny kilometrů čtverečních. Na severu ji ohraničuje Karalské moře, které je okrajovým mořem Severního ledového oceánu, na západě pohoří Ural, na jihu Kazašská pahorkatina a předhůří Altaje, na východě řeka Jenisej. Dosahuje až 300 metrů nadmořské výšky.
- Středosibiřská plošina. Její téměř dva milióny kilometrů čtverečních jsou mezi řekami Jenisej na západě a Leny na východě; na jihu je ohraničena pásmy Východního Sajanu, Bajkalského a Stanového pohoří a na severu ji ohraničuje Severosibiřská nížina s bažinatou Tajmyrskou sníženinou. Rozkládá se v nadmořské výšce 500 až 700 metrů.
- Hory jihu a východu Ruské federace. Zde především Amuro-sachalinská zem získává nový geopolitický význam.

Geopolitické osy vždy odpovídají zeměpisným charakteristikám. Podle některých autorů je vhodnější mluvit o geopolitických vektorech jako výslednicích různých mocenských či silových tlaků, ne o osách jako přímkách.⁸ I osu lze ale vnímat jako dynamickou výslednici pohybu sil a výsledek různých protitlaků. Přesto geopolitická osa vykazuje výraznou stálost: je spojnicí jádra státu s vnějším mocenským centrem v konkrétním prostoru. Dějiny pak víc než naznačují, že geopolitické jádro Ruska nelze hledat v *Heartlandu*, ale na Východoevropské rovině. Pro pohyb síly v prostoru je důležité, že zeměpisná charakteristika Východoevropské roviny ukazuje na dvojí uzavřenost a trojí otevřenost do jiných oblastí.

* Předně je Východoevropská rovina oddělena od Sibiře pohořím Ural a od vnitřního pásu střední Evropy Karpatským pohořím.

* Východoevropská rovina je otevřena:

- » Na jihozápadě do Černého moře a oblasti v jeho okolí. To znamená, že může navázat na komunikační možnosti směrem k Panonské nížině prostřednictvím Dunaje, tedy do jižního i vnitřního pásu střední Evropy, a směrem do Středomoří přes průlivy Dardanel a Bospor, tedy na Blízký východ a do jižní Evropy.
- » Na severozápadě Východoevropská rovina volně přechází do severního pásu střední Evropy prostřednictvím polsko-německé nížiny a dále do severní Francie, tedy Evropy západní. Zároveň je otevřená do Baltského moře.

⁸ Viz ZELENEVA, Irina V.: *Geopolitika i geostrategija Rossiji. XVIII – pervaja polovina XIX veka*. Sankt-Petrburg: Izdatelstvo SPbGU, 2005.

» Na jihovýchodě je propojena se středoasijskou Turanskou nížinou a je otevřená do Kaspického moře.

Mapa číslo 3 ukazuje, že politické dějiny Ruska mají tři hlavní geopolitické osy. Terén představuje konstantu. Posuny os a proměny jejich významu – případně hierarchie důležitosti os, je-li jich více – souvisejí buď se změnami důležitosti externích mocenských center, nebo vnitropolitickými dramaty. Tak také postupný růst významu tichooceánské oblasti současné ruské státnosti přidává ještě osu čtvrtou, která je na východ, nikoliv na západ, od řeky Jenisej.

Mapa č. 3: Historické osy jádra Ruska

Legenda: *Tmavošedý útvar na mapě východní Evropy znázorňuje Východoevropskou rovinu. N – Novgorod; K – Kyjev; M – Moskva; P – Petrohrad.*

Vymezení geopolitických os Ruska je ztíženo faktem, že zahraniční politika Moskevského knížetství a následně ruského impéria je spojena s expanzí po všech azimutech. Zároveň rozvoj

techniky, a tedy i komunikací, snižuje původní význam terénu. Proto je snazší hledat geopolitické osy hlouběji v čase. Je to možné, neboť geopolitické osy Ruska se zformovaly už v době Kyjevské Rusi. Stalo se tak, jak bylo zdůrazněno, v prostoru na západ od pohoří i řeky Ural, tedy nikoliv v oblasti *Heartlandu*. Zde, na obrovské otevřené rovině, mimořádně významnou integrační roli sehrály hlavní komunikační tepny – řeky. Jejich význam se snižoval s nástupem nových forem dopravy.

- **SEVERO↔JIŽNÍ GEOPOLITICKÁ OSA.** Na prostorách Východoevropské roviny se jedná o oblast od ústí Něvy po ústí Dněpru a dále do Malé Asie.

Při vzniku Kyjevské Rusi to byla cesta od Varjagů do Byzance přes Novgorod a Kyjev, či – jak praví Nestor – „cesta od Varjagů k Řekům“ (*путь из Варяг в Греку*),⁹ mimořádně významná po celé období od 8. do 13. století. V době Kyjevské Rusi bylo její těžiště na jižním hrotu: tady se odehrávaly nejdůležitější obchody, konflikty a dohody s Cařihradem. Byzantská říše tehdy představovala nejdůležitější mocenské centrum v geopoliticky nejcentnější oblasti Středomoří, a vlastně i Evropy. Odsud přijala kyjevská říše křesťanství (cca 988).

I při formování druhé ruské státnosti, kdy se jádro státu posunulo k Moskvě, na této ose probíhaly konflikty s polsko-litevskými vojsky, ale částečně i se Švédy a vojáky krymského chána: pás mezi Karpatami a Dněprem byl tehdy připojen k Litvě či *Rzeczpospolite*. Po pádu Byzantské říše se v jižní části propojila s již na východě existující nábožensko-kulturní hranicí mezi islámem a pravoslavím. Následně se na této ose odehrály největší konflikty s Osmanskou říší.

V dobách, kdy ústí Dněpru ovládali Poláci či Osmané, se – z hlediska významu pro ruský stát – severojižní osa posunula na východ. Roli Dněpru na čas převzal Don. Právě na Donu se zrodilo nové ruské válečné loďstvo; v roce 1696, byť zatím jen nakrátko, u jeho ústí do Azovského moře postavil Petr I. první námořní pevnost v oblasti Černomoří – Azov.

Vzhledem k rozvoji techniky severojižní komunikační funkce této osy již není závislá pouze na vodních trasách. Ty se navíc, vzhledem k výstavbě sítě meziříčních kanálů, proměnily. Po rozpadu Sovětského svazu se opět tato severojižní geopolitická osa, směřující na mocenská centra Malé Asie, posunula na východ; její nejzápadnější ruskou část představuje na jihu od Ukrajiny pronajatá námořní základna Sevastopol.

Na jižním hrotu této osy je v současnosti jižní křídlo NATO, Turecko, Bulharsko a Rumunsko, včetně vojenských základen USA na Černém moři. Rusko se ovšem stalo největším obchodním partnerem Turecka.

- **ZÁPADO↔VÝCHODNÍ GEOPOLITICKÁ OSA.** Na této severní linii je spojena Východoevropská rovina s Baltským mořem a polsko-německou nížinou. Takto je vytvořen výhodný terén či prostor pro obchod, diplomatickou aktivitu a konflikty.

⁹ *Nestorův letopis ruský. Pověst dávných let.* Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1954, s. 27 (v překladu Karla Jaromíra Erbena „cesta z Varah do Hřek“; *Pověst' vremennych let.* Moskva – Augsburg : Werden Verlag, 2003, s. 4).

V době Kyjevské Rusi zahrnovala západovýchodní osa celou škálu kontaktů. Po přijetí katolicismu polským knížetem Měškem I. (965) a pravoslaví Vladimírem se na této ose objevila mocensky významná mezikonfesní hranice. Na západovýchodní geopolitické ose probíhaly významné boje novgorodských a později moskevských vládců se Švédy, Řádem německých rytířů a Poláky (a Litevci). Tudy cestovali diplomaté do Moskvy ze Svaté říše římské.¹⁰ Po přechodu velmistra Řádu německých rytířů Albrechta na luteránství (1525) se v této oblasti objevila druhá nábožensko-kulturní hranice a později Pruské království.

Blok č. 2: Novgorod

Na křižovatce severojižní a západovýchodní osy leží město s mimořádným významem pro ruské dějiny – Novgorod, od roku 1999 oficiálně nazývané Velký Novgorod. Jeho geopolitickou roli lze pochopit jen tehdy, když nebude vnímáno jako vnitrozemní město, ale jako mořský přístav. Jednalo se o první „okno na západ“ či do Skandinávie. Jeho význam potlačila až „romanovská“ historiografie – právě tak jako moderní historiografie, rodící se v dobách nadvlády katolicko-protestantské interpretace událostí, snížila význam Byzantské říše v evropských dějinách.

Novgorod leží na řece Volchov. Jeho historické jádro-pevnost je šest kilometrů od jezera Ilměň, z něhož řeka Volchov vytéká, aby po 224 kilometrech ústila do Ladožského jezera. V Ladožském jezeře je pak počátek řeky Něva, která po 74 kilometrech toku ústí do Finského zálivu Baltského moře. Toto vodní spojení přivedlo do Novgorodu Varjagy, kteří se pohybovali především na lodích. Novgorod se ve skandinávských ságách, a tedy i jazyce Varjagů, nazýval Holmgard – což bylo také jméno, které mu chtěli dát nacisté v okupované části Sovětského svazu, v tzv. Říšském komisariátu Ostland.

Obecně Novgorod představoval křižovatku obchodních tras ze severu na jih a na západ i do Skandinávie. Novgorod si udržel samostanost i v době mongolské nadvlády na Rusi. V letech 1136 až 1478 to byl městský stát typu Benátské republiky, jemuž jeho vládcí říkali Pan Velký Novgorod (*Господин Великий Новгород*). V době největší slávy novgorodská zem zahrnovala téměř celý tehdejší ruský sever až k Bílému moři a za Ural.

V této oblasti, při soutoku Něvy a Ižory, novgorodský kníže Alexandr Jaroslavič roku 1240 porazil Švédy a získal přídomek „Něvský“. Při ústí Něvy ale v roce 1300 postavili Švédové pevnost nazvanou Landskrona, kerou však o rok později dobyli Novgorodci a místní kmeny; bylo zde novgorodské tržiště. Po uzavření smlouvy v roce 1323, která poprvé vymezila hranici mezi Švédy a Novgorodem, Novgorodci postavili na ostrově u ústí Něvy pevnost Orešok.

V Novgorodu měla svá zastoupení hanzovní města, která zrušil až Ivan III. po připojení Novgorodu k Moskvě.

¹⁰ Viz blíže PICKOVÁ, Dana: *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku. Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*. Praha : Karolinum, 2002.

Po odtržení této oblasti v době *smuty* a hlavně po uzavření Štolbovského míru (1617) Rusko ztratilo přístup k Baltskému moři; jediným námořním oknem do Evropy zůstal Archangelsk na břehu Bílého moře při ústí Severní Dviny, který je ovšem mnohem vzdálenější a cesta z něho přes Barentsovo a Norské moře někdy i na deset měsíců v roce zamrzala.

Přístup k Baltu opětovně vydobyl Petr I. Ten při ústí Něvy založil v roce 1703 město Sankt Peterburg, který nahradil Novgorod i Archangelsk jako námořní bránu do západní Evropy.

Po této ose vyrazil v roce 1812 z Pruska a Varšavského knížectví Napoleon na Moskvu; tudy po jeho porážce postupovali ruští vojáci až do Hamburku a na Paříž. Také v roce 1941 nacistické armády skupiny Sever a skupiny Střed tudy zaměřily na Leningrad, Kyjev a Moskvu; tudy šel i následný směr hlavního protiúderu Rudé armády.

Západovýchodní osa ruské státnosti je součástí hlavní evropské geopolitické osy na linii Paříž – Berlín – Varšava – Minsk – Moskva. Tudy též vedou významné ropovody a plynovody. Také na této ose lze nalézt hranici s NATO, včetně vojenské základny USA.

- **JIŽNÍ GEOPOLITICKÁ OSA.** Jedná se o východo-západní osu na jihu dnešní Ruské federace. Ta podle Mackindervovy geopolitické vize představuje jednu z významnějších zeměpisných os evropských dějin. „Po tisíce let série nájezdů jezdců na koních, vycházející z Asie, pronikaly širokým prostorem mezi uralským pohořím a Kaspickým mořem, postupovaly otevřeným územím jižního Ruska,“ pronikaly do srdce evropského poloostrova. Tím ztvárňovaly historii národů v okolí – Rusů, Němců, Francouzů, Italů atd. Tento tlak byl z druhé strany doprovázen nájezdy vikingských pirátů. Takto „pod tlakem vnějších barbarů vytvořila Evropa svou civilizaci“.¹¹

V době Kyjevské Rusi se na této linii odehrávaly kontakty a konflikty s Chazary, jejichž kaganát byl největším státem s oficiální židovskou vírou, Polovci-Kumány, Pečeněhy a Maďary. Následně průnik Mongolů-Tatarů po této ose vedl v polovině 14. století ke vzniku mongolské nadvlády nad hlavní částí Východoevropské roviny. Vytvoření rozsáhlé Zlaté hordy s hlavními městy Saraj na dolním toku Volhy zvýraznilo význam Moskevské Rusi, která měla nejvýznamnější kontakty právě s tímto novým mocenským centrem.

Jižní osa přestala být výsadní komunikační trasou z Východoevropské roviny na východ v 90. letech 16. století, kdy kozáci atamana Jermaka Timofějeviče začali připojování Sibíře trasou vedoucí přes Ural. Přes Ural též vedou hlavní proudy Transsibiřské magistrály k Tichému oceánu. Zároveň se však ve středoasijské oblasti coby hraničním pásem mezi Britskou říší a Ruskou říší rozpoutala „velká hra“. V návaznosti na tuto novou realitu se v druhé polovině 19. století v Londýně zformovaly představy o nutnosti zadržovat či přímo zatlačovat Rusko, a to včetně propagandistického zajištění této politiky. Britská politická elita se rozdělila na ty, kdo chtěli

¹¹ MACKINDER, H. J.: *Democratic Ideals and Reality*. New York : W. W. Norton and Co., 1962, s. 244 a 249 – 250.

útočnou (*forward*) politiku, a ty, kdo se dožadovali „umného nečinění“ (*masterly inactivity*),¹² obdobně, jak tomu bylo po 2. světové válce v USA, kde stály proti sobě vize Georga Kennana a Jamese Burnhama. Politika zadržování a zatlačování získala nejrůznější podobu, vyjádřenou již před svým ideovým zformulováním v Krymské válce, nebo později v amerických představách o zadržování komunismu, či v dnešních vizích rozšiřování NATO na východ.

Význam jižní osy je v současnosti posilován velkým přírodním bohatstvím středoasijských zemí. Zároveň tzv. válka proti terorismu umožnila na této ose rozmístit v některých státech Střední Asie vojenské základny USA.

Historie formování ruské státnosti, a to ve všech třech případech, mapuje v oblasti Východoevropské roviny ještě jednu „přílehlou“ geopolitickou osu.

- **VEDLEJŠÍ GEOPOLITICKÁ SEVERO-JIHOVÝCHODNÍ OSA.** Jedná se o spojnici Novgorodu s Volhou a následně s Kaspickým mořem, pokračující dále do Střední Asie a dnešního Íránu.

Menší důležitost severo-jihovýchodní osy byla až do vzniku Zlaté hordy dána skutečností, že nesměřovala k mocenským centrům, která by se bezprostředně dotýkala ruské státnosti; tehdy měla převážně obchodní význam. Už v době první ruské státnosti byla však zde, v oblasti střední Volhy, náboženská hranice: v době, kdy Kyjevská Rus přijala pravoslavný křesťanství, Povolžští Bulhaři již vyznávali islám. Tato konfesní hranice byla zvýrazněna ve chvíli, kdy vládcové Zlaté hordy přešli od přírodních náboženství a buddhismu k islámu (1313).

Mongolská nadvláda s centrem v oblasti dolní Volhy zvýšila roli této osy. Vzhledem ke geografickému umístění Saraje se i přirozeně zvětšil význam Moskvy mezi tehdejšími ruskými knížetstvími. V oblasti této osy se začala tvořit historie ruského impéria, když Ivan IV. Hrozný v polovině 16. století dobyl Kazaňský chanát (oblast, kde před mongolskou nadvládou sídlili Povolžští Bulhaři). Následovalo získání celého povodí Volhy a vydobytí dominantního postavení na Kaspickém moři.

Dnes význam této vedlejší geopolitické osy výrazně zvyšuje ropa v oblasti Kaspického moře a role Íránu ve světové politice.

V důsledku nerovnoměrného vývoje mocenských potenciálů států a nepřetržitých konfliktů se měnila i geopolitická centra přitažlivosti v okolí Východoevropské roviny. V době Kyjevské Rusi tím nejdůležitějším centrem byla Byzantská říše, což znamenalo, že nejvýznamnějším rozměrem zahraniční politiky byl jižní hrot severojižní osy. V období formování Ruské říše se nejvýznamnější stala západovýchodní osa na severu Východoevropské roviny, ovšem jižní perimetr jak ve směru k Osmanské říši, tak do Střední Asie zůstal důležitý. Směřování expanze za vlády Petra I. předznamenalo vymezení jádra ruského státu jako trojúhelníku mezi Baltským, Černým a Kaspickým mořem. I když car napřed zamířil na jih k historickým mocenským centrům, z mnoha důvodů se posléze rozhodl postupovat jinak. Bylo to politické rozhodnutí, které určilo, že vrchol tohoto trojúhelníku v podobě nového hlavního města předurčil evropskou povahu Ruské říše. Následné úspěchy v oblastech na jihu říše a růst moci Západu učinily pak západní směr

¹² SERGEJEV, Jevgenij Ju.: *Bolšaja igra, 1856 – 1907: mifi i realnosti rossijsko-britanskich otnošenij v Centralnoj i Vostočnoj Azii*. Moskva : Tovariščestvo naučnyh izdanij KMK, 2012, s. 40 – 41.

téměř výhradní geopolitickou osou. V současné době se ale zvyšuje mocenská přitažlivost států v oblasti Tichého oceánu, což zvyšuje význam nové geopolitické osy.

- **DÁLŇEVÝCHODNÍ GEOPOLITICKÁ OSA.** Amuro-sachalinská zem jako tichooceánské pobřeží se postupně stává mimořádně významnou součástí ruské státnosti. Tato osa směřující od Petropavlovsk-Kamčatského přes Vladivostok zpočátku mířila k Číně, britské říši a následně směrem na Tokio. Velký význam má i fakt, že v severních okrajových mořích Pacifiku Rusko hraničí s USA. Dnes směřuje k jednomu z hlavních staronových geopolitických center – k Pekingu.

Oblast od Čukotky po Vladivostok byla připojena postupně k Rusku od poloviny 17. století (Ochotsk, 1646) do poloviny 19. století (Vladivostok, 1860). Následovalo připojení Sachalinu (první část 1875).

Na tuto hranici zaútočily britské válečné lodě už v době Krymské války, což předznamenalo prodej Aljašky USA. Výsledky rusko-japonské války (1905) nenaznačily pouze, že význam této osy roste. Ukázaly také, že Ruská říše není připravena na tuto změnu. Vylovení japonských vojáků a vojáků USA v době občanské války potvrdilo důležitost této hranice. Ovšem až dramatický nárůst ekonomické moci Číny a Indie na konci 20. století ukázal, že dálnévýchodní geopolitická osa směřující do pacifické oblasti může již brzy získat větší význam než tradiční geopolitické osy v prostoru Východoevropské roviny – v každém případě se jim svým významem vyrovná. Také nová strategie USA, ohlášená prezidentem Barackem Obamou na podzim roku 2011, usiluje o tzv. rebanacování poměrů v pacifické oblasti; bylo rozhodnuto rozmístit zde 60 % kapacit válečného námořnictva Spojených států, což ukazuje na výraznou změnu priorit.¹³

Geopolitické vidění aktuálních politických událostí, které se opírá o klasické texty, je příliš statické. Mackinderovská vize *Heartlandu* není zavádějící pouze proto, že zkresluje ruské dějiny. Riskantním nástrojem politické prognózy je hlavně proto, že vydává za politickou konstantu to, co podléhá změně. Dynamičtější chápání geopolitiky, které se opírá o vztah měnících se mocenských center, lépe zachycuje pohyb síly v prostoru. Ovšem i představa geopolitických os v sobě obsahuje prvky geografického determinismu a sociálně-darwinistického proctví věčných konfliktů, které vyžadují mnohem širší analýzu, než nabízí geopolitika sama. Teoreticko-metodologické spory však nemohou nic změnit na faktu, že tato vize je v současnosti ztvárněna v obrazech NATO-centrické globální bezpečnosti. To ukazuje i výše naznačené koncentrování vojenských sil USA na hrotech geopolitických os Ruska.

I když je zřejmé, že geopolitické osy odrážejí logiku politických událostí minulosti, nejde jen o výraz geografické a biologické danosti, z níž nelze uniknout. Fakt, že se ve válce síla státu pohybuje v prostoru, neznamená, že prostor je příčinou konfliktu. Už realistická škola upozorňuje, že mocenská politika se musí opírat o jasný kalkul, který zahrnuje nejen geografické faktory a ideologii, ale také propočet poměru sil, zvážení ekonomických a demografických možností

¹³ Viz například SUTTER Robert G., BROWN Michael E., ADAMSON Timothy J. A. with MOCHIZUKI, Mike M. and OLLAPALLY, Deepa: *Balancing Acts: The U.S. Rebalance and Asia-Pacific Stability*. The George Washington University : Sigur Center for Asian Studies, August 2013, s. 12 – http://www.gwu.edu/~sigur/assets/docs/BalancingActs_Compiled1.pdf

a řadu dalších činitelů – přičemž výsledkem tohoto kalkulu může být upřednostnění spolupráce před konfliktem.

Navíc platí, že nelze vycházet jen z historické zkušenosti. Jak napsal Edward Carr ve své dnes již klasické práci *Dvacetiletá krize* (1939), „každá zdravá lidská aktivita, a tedy i veškeré zdravé myšlení, musí vytvářet rovnováhu mezi utopií a realitou, mezi svobodnou vůlí a determinismem... Charakteristickou neřestí utopistů je naivita; u realistů je to sterilita.“¹⁴ Také v minulosti po všech zmíněných osách spojujících mocenská centra proudila všemi směry nejen vojska, ale i kooperace – od diplomatických aktivit přes obchod až po vzájemnou pomoc. Popsat zeměpisné reálie neznamená zformulovat politiku. Ta vždy obsahuje stanovení cíle a vymezení postupových kroků plus výběr prostředků. I na trasách směřujících do Ruska a z Ruska lze kromě konfliktu hledat vzájemně výhodnou spolupráci.

¹⁴ CARR, Edward Hallett: *The Twenty Years' Crisis, 1919 – 1939. An Introduction to the Study of International Relations*. New York : Perennial, 2001, s. 11 a 12.